

Вадим Стецюк

ГАРНІЗОН ЧЕРНІГОВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена життю чернігівського гарнізону кінця ХІХ – початку ХХ ст. Характеризуються склад гарнізону, функціонування храму військового відомства, діяльність Чернігівського підвідділу Російського військово-історичного товариства, а також роти «потішних» при 176-ому піхотному полку. Звертається увага на видатних військових діячів, служба яких проходила у Чернігові.

Ключові слова: Чернігів, гарнізон, 167-ий піхотний Острозький полк, 176-ий піхотний Переволоченський полк.

Одним з малодосліджених питань історії Чернігівського краю імперської доби залишається функціонування гарнізонів як специфічних військових інституцій, в межах яких відбувається організація повсякденного життя військовослужбовців. Це питання побіжно піднімалось у ряді робіт¹, однак об'єктом спеціального дослідження досі не стало.

Потрібно зазначити, що формування повноцінної гарнізонної мережі у Російській імперії розпочалося лише у 60-70-х роках ХІХ ст. До того часу армійські частини влітку розміщувались у наметових таборах, а впродовж холодної частини року перебували на так званих «просторових квартирах», розміщуючись у помешканнях представників податних станів. Тягар квартирної повинності падав у першу чергу на сільське населення, тож доводилося розміщати частину (полк, артилерійську бригаду) у 10-20 селах – зазвичай у кожному селі дислокувалась одна рота, однак в окремих випадках доводилося ще більш роздрібнювати розміщувані контингенти². Ще однією особливістю подібної системи дислокації була майже постійна відсутність офіцерів у своїх частинах – до епохи Великих реформ нормальним явищем вважались тривалі гостини офіцерів (переважно дворян-поміщиків) у маєтках довколишніх поміщиків або ж відпустки з метою відвідати власні володіння³.

Ситуація докорінно змінилась у 1860-1870-х роках. Запровадження загальної військової повинності з відносно нетривалим чотирирічним терміном дійсної служби вимагало значно активнішої, ніж раніше, навчальної і виховної роботи з особовим складом. Водночас війни середини ХІХ ст. продемонстрували необхідність швидкого розгортання фронтних з'єднань, оскільки швидкий розвиток залізничного транспорту значно змінив темпи бойових операцій. Це вимагало більш концентрованого розміщення частин, для чого військове міністерство розгорнуло масштабну кампанію будівництва і оренди казармених об'єктів, а також необхідної інфраструктури – будинків для офіцерського складу, військових магазинів, полкових храмів тощо. Зрозуміло, що створення подібних гарнізонів відбувалось у першу чергу в губернських та провідних повітових містах, через які пролягали залізничні та шосейні шляхи.

Окрім згаданих факторів, на систему гарнізонів помітно впливало зовнішньополітичне становище Російської імперії – найгустішою їхня мережа була на території Царства Польського, а також на Правобережній Україні та на Кавказі. На Лівобережній Україні, як і в інших «внутрішніх» губерніях, розміщувалась відносно невелика кількість військ, на які покладалися функції підтримання внутрішнього спокою, а також виконання функцій другого стратегічного ешелону у випадку війни.

© Стецюк Вадим Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перш за все потрібно охарактеризувати склад чернігівської залоги. В складі чернігівського гарнізону зазвичай були дивізійний або бригадний штаб та піхотний полк. На початку 1870-х років у місті перебували штаб і стрілецька рота 19-го піхотного Костромського полку⁴, невдовзі замінені підрозділами 18-го піхотного Вологодського полку (на першому етапі після переведення до Чернігова в місті перебували штаб і стрілецька рота, а батальйони полку розміщувались у Березні, Мені та селі Салтиковому)⁵. Обидва зазначених полки входили до складу 5-ої піхотної дивізії, котра дислокувалась на Чернігівщині до 1896 р., після чого була переведена на Волинь⁶. Натомість у Чернігівській губернії було розміщено 42-у піхотну дивізію, зокрема, у губернському центрі дислокувався 167-ий піхотний Острозький полк⁷. Внаслідок чергової ротації у 1910 р. 42-а дивізія була переведена на Київщину, а звідти до Чернігівської і Курської губернії передислоковано 44-у піхотну дивізію; в Чернігові було розміщено 176-ий піхотний Переволоченський полк⁸. Після початку I Світової війни полк виступив на фронт, однак можна припустити, що якісь частини у місті продовжували перебувати – так, адрес-календар на 1916 р. фіксує серед членів губернського з воїнської повинності присутствія командира 437-ої дружини державного ополчення⁹.

Комплекси гарнізонних будівель – казарми, будинки для офіцерів, манеж і полковий храм – розміщалися за межами тогочасного Чернігова, на відстані близько 3 верст від міста. Споруджувались вони поетапно впродовж останніх трьох десятиліть XIX ст. – спершу було споруджено казарми для «нижніх чинів», згодом офіцерські будинки, приміщення полкового зібрання, манежу, а у 90-х роках – полковий храм, про який докладніше буде сказано нижче.

Однією з головних особливостей повсякденного життя провінційних гарнізонів, у тому числі чернігівського, був феномен «духовної і культурної самотності» – офіцерський склад полку, тобто близько сотні освічених людей, опинялись у відносно невеликому населеному пункті, інтелігенція якого нерідко була нечисленною. Обмеженість соціальної та культурної інфраструктури призводила до активного включення офіцерів, військових чиновників та полкових священиків у культурне життя краю.

Наприклад, однією із яскравих сторінок наукової та просвітницької роботи військових стало функціонування Чернігівського підвідділу Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. Товариство, створене у 1907 р. з ініціативи низки військових діячів, ставило своєю метою вивчення та популяризацію воєнної історії Росії. Окрім центрального осередку в Петербурзі, воно мало відділи в усіх військових округах; найпотужнішим серед відділів був Київський, в якому вдалося зосередити потужні інтелектуальні сили (з відділом співпрацювали І. Каманін, М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко тощо), налагодити видання власного наукового часопису¹⁰.

Специфічною рисою Київського відділу ІРВІТ було створення в його складі двох підвідділів у містах Проскуріві та Чернігові. Організація Проскурівського підвідділу була результатом енергійної діяльності командира 12-ої піхотної дивізії, генерала М. Орлова, який залучив до наукової роботи офіцерів, дислокованих у Проскуріві і Меджибожі 46-го піхотного Дніпровського, 48-го піхотного Одеського, 12-го гусарського Охтирського і 12-го уланського Білгородського полків, 12-ої артилерійської бригади та 2-го Донського козачого кінно-артилерійського дивізіону, а також багатьох громадських і наукових діячів Поділля¹¹. Іншою була ситуація в Чернігові, де підвідділ було створено з ініціативи командира 176-го Переволоченського полку полковника Сергія Івановича Гаврилова, а до складу осередку вступили практично всі офіцери та два лікарі полку¹². Крім того, до Чернігівського підвідділу вступили двоє священнослужителів (єпископ Чернігівський і Ніжинський Василій та протоієрей Василій), кілька чиновників і представників місцевої інтелігенції (історик Вадим Модзалевський, директор Чернігівського дворянського пансіону Петро Дорошенко тощо). Всього підвідділ нараховував 99 членів, із них 83 були офіцерами Переволоченського полку)¹³.

Діяльність підвідділу не можна назвати надто масштабною, тим не менш він провів ряд просвітницьких заходів. 10 грудня 1911 р. відбулося відкрите засідання підвідділу, на якому перед офіцерами, гостями осередку та учнями навчальних закладів Чернігова виступив член Київського відділу С. П. Вельямін. Він прочитав доповідь на тему «Розкопки у Києві в садибі Десятинної церкви на місці давніх великокнязівських палаців»¹⁴.

30 березня 1912 р. протоієрей О. Єфімов виступив на засіданні підвідділу з доповіддю про пам'ятки війни 1812 року, що зберігались на той момент у храмах Чернігова¹⁵. Згодом ця доповідь була опублікована в часопису Київського відділу ІРВІТ «Военно-исторический вестник»¹⁶.

23 вересня 1912 р. відбулося засідання, присвячене століттю Бородинської битви. Участь у ньому, окрім членів відділу, взяли губернський предводитель дворянства, керівники губернської казенної палати, відділення Державного банку, директор Чернігівських гімназій В. Єленевський, директор дворянського пансіону П. Дорошенко, соборні протоієреї. Захід розпочався з виконання гімну, далі виступили полковник С. І. Гаврілов, прикомандирований до 176-го полку Генерального штабу капітан А. А. Маріюшкін, а також секретар підвідділу капітан В. Н. Шемаковський. У перервах між виступами полковий оркестр виконав ряд музичних номерів¹⁷.

Підвідділ виступив з ініціативою здійснення заходів з реконструкції оборонних споруд у Чернігові, Глухові, Кролевіці, Новгороді-Сіверському, Стародубі, а також пам'ятного місця битви під Лиственном. Також планувалось опублікувати рукописний атлас фортець Чернігівщини 1777 р., що зберігався у бібліотеці чоловічої гімназії¹⁸.

Зауважимо, що й до створення підвідділу військовослужбовці дислокованих у Чернігові частин долучались до військово-історичної діяльності. Так, відомо, що у 1884 р. було видано брошуру про участь Вологодського полку в першому штурмі фортеці Плевна¹⁹.

Особовий склад гарнізону залучався до різноманітних урочистих церемоній. Наприклад, у 1896 р. практично весь гарнізон було залучено до урочистостей з нагоди відкриття мощів святого Феодосія Печерського (зауважимо, що масштаб торжеств був неймовірним – серед учасників події були не лише всі губернські керівники, а й генерал-губернатор і командувач Київського військового округу Михайло Іванович Драгомиров)²⁰. У 1912 р. 4-ий батальйон і оркестр 176-го піхотного полку брали участь у похороні начальника губернського жандармського управління генерал-майора М. П. Рудова. Можна припустити, що на церемонії поховання були присутні й офіцери частини. Відомо, принаймні, що саме офіцери Переволочненського полку несли нагороди покійного²¹.

Головним осередком духовного життя чернігівського гарнізону був полковий храм. Тривалий час полки російської армії мали у своєму розпорядженні лише похідні церкви, стаціонарні храми мали лише полки гвардії. Однак в останній третині ХІХ ст. розпочалося будівництво храмових будівель або пристосування для богослужінь казармених чи інших службових будівель. У 1892 р. на економічні кошти (частини царської армії мали значну свободу у плануванні бюджету – самостійно закуповували продукти, отримували прибуток за рахунок направлення солдат на «вільні роботи», тому володіли певними полковими заощадженнями) та пожертви військовослужбовців було споруджено кам'яний храм Івана Предтечі 18-го піхотного Вологодського полку. Родзинкою будівлі храму було те, що відносно невелика церква (3½ сажена широти і 7 сажнів довжини, тобто відповідно 7,5 і 15 м) була прибудована до полкового манежу довжиною 30 сажнів. У будні манеж використовувався за прямим призначення, а у святкові дні відкривалися ворота, що відділяли храм і манеж, і утворювалося велике приміщення для богослужінь, яке могло вмістити до 1500 віруючих. Оскільки завершення будівництва збіглося зі смертю капітана Ф. Москальцова, котрий тривалий час виконував обов'язки церковного старости і фактично керував спорудження храму, було вирішено вмурувати у стіни церкви дві пам'ятні дошки – у праву стіну зі словами: «Сей храм во имя Рождества Св. Иоанна Предтечи сооружен 18-м пех. Вологодским полком на экономические средства пол-

ка и на посильные пожертвования чинов полка, при командире полка полковнике М. К. Аспелунд, заведующем хозяйством подполковнике С. М. Чернивецком, священнике Авксентии Соколовском и ктиторе капитане Ф. Е. Москальцове. Заложен 3 июня 1891 г. Освящен 5 июля 1892 г.», а в ліву: «Памяти ктитора капитана 18-го пехотного Вологодского полка Феодора Ефремовича Москальцова, руководившего постройкой каменного храма сего. Скончавшегося 23 ноября 1892 г. на 46 году от роду. Мир праху твоему честный труженик. Усердием товарищей». Дещо пізніше біля церкви було споруджено невелику дзвіницю²².

Потрібно зазначити, що масове будівництво полкових церков розпочалося з 1900 р., коли з ініціативи військового міністра Куропаткіна було розроблено типовий проект храму військового відомства вартістю 44000 руб., а до будівництва масово залучено структури військово-інженерного відомства; однак навіть напередодні I Світової війни близько половини армійських частин змушені були обмежуватись обладнаними під храм казарменими приміщеннями. Тобто військовослужбовці чернігівської залоги помітно випередили більшість частин царської армії в справі облаштування власного храму.

У 1910 р. церква перейшла до 176-го Переволочненського полку і була заново освячена на честь святого Георгія. Тоді ж у ній було розміщено ікони, в різний час подаровані цій частині: образ Нерукотворного Спаса, у 1905 р. переданий полку в благословення від імператорського подружжя (подібну ікону отримували в дарунок практично всі полки, що вирушали на війну з Японією); ікона Святого Миколая Чудотворця, «в серебряно-вызолоченной с эмалью, ризе, ценою в 150 руб.», також подарована при виступі на війну у 1905 р. звенигородськими міщанами і повітовим дворянством; ікона Святого Георгія, у 1862 р. подарована новоросійським генерал-губернатором М. С.Воронцовим новосформованому 6-ому резервному стрілецькому батальйону (ікона розміром 10 на 7 вершків служила храмовою батальйону, що дислокувався у Кременчуці, до його розформування у 1874 р., а у 1878 р. була вручена переведеному в Кременчук 27-ому резервному батальйону); нарешті, ще одна ікона Святого Георгія – прощальний подарунок від штабу IX армійського корпусу і особисто командира корпусу генерал-лейтенанта Мілова у зв'язку з переведенням полку в Чернігів до складу XXI корпусу²³.

Варто зазначити, що полковий храм був не лише місцем молитви, але й центром виховної роботи в частині, а його настоятель – і психологом, і соціальним робітником, і вчителем. Промовистим свідчення є наказ, виданий командиром 167-го піхотного Острозького полку у зв'язку з переведенням полкового священника Євлампа Якиманського до нового місця служіння в Казань. Як зазначено в наказі, за десять років служби отця Євлампа особовий склад полку мав можливість переконатись «у видатних його здібностях як пастиря, ...в сердечній його доброті, чуйності, в постійній готовності допомогти нам добрим словом і молитвою». Спеціально відзначено, що на прощальний молебень до полкової церкви прибув увесь полк «в повному складі й без різниці віросповідань»²⁴.

Цікавим елементом життя гарнізону були контакти із однойменними полками «братніх» армій і шефами частини. Зокрема, відомо про контакти між офіцерськими корпораціями Вологодського полку і 18-го піхотного полку французької армії, які постійно обмінювалися листами і телеграмами, вітали з важливими подіями у житті полку чи країни загалом. Відомо, що лише впродовж 1894 р. таких обмінів телеграмами відбулося три²⁵.

Ще одним цікавим аспектом життя чернігівської залоги, не висвітленим у науковій літературі, є створення підрозділів «потішних». Створення відповідних підрозділів із дітей молодшого шкільного віку розпочалось у Російській імперії у 1908 р., коли у Бахмуті було організовано «Перший народний клас військового строю і гімнастики Його Імператорської Високості Государя Спадкоємця Великого Князя Олексія Миколайовича», а значних масштабів набуло після схвалення Миколою II. В окремих регіонах України підрозділи «потішних» утворювали при полках у масовому порядку – наприклад, у Київській губернії існувало 39 рот «потішних», у Подільській – 31²⁶.

У 176-ому піхотному полку «потішні» з'явилися у 1910 р. (на жаль, точнішої дати встановити не вдалося). Специфічною рисою чернігівських «потішних» було те, що вони не становили окремих підрозділів із місцевих дітей, а були набрані з дітей-сиріт, приділених до окремих рот полку вихованців; при цьому «на кошти полку хлопчиків одягнули, обмундирували, годують, а також учать грамоти та ремесел». Більше того, офіцерський склад полку намагався урізноманітнити життя вихованців за рахунок проведення ігор, переглядів кінокартин, святкування новорічних ялинок. Свідченням успішної діяльності «потішних» Переволоченського полку було те, що під час відвідин 5 вересня 1911 р. Чернігова Миколою II «маленькі вояки» не лише отримали царську подяку, але й було зазначено, що добре було б, якби кожен полк виховав хоча б двадцять таких хлопчиків²⁷.

Зазначимо, що з Черніговом була пов'язана служба багатьох відомих військових діячів. Так, упродовж 1872-1877 рр. залого міста очолював начальник 5-ої піхотної дивізії генерал Юрій Іванович Шильдер-Шульднер – талановитий полководець, військовий педагог і адміністратор. З початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр. 5-а дивізія виступила на театр бойових дій, де відзначилась у боях під Нікополем і Плевною, однією з перших перейшла Балкани; однак подібні навантаження не минули даремно для командира з'єднання, для якого це вже була третя війна – 7 травня 1878 р. генерал-лейтенант Шильдер-Шульднер помер у місті Адріанополь²⁸.

Практично одночасно із Шильдер-Шульднером упродовж 1871-1877 рр. службу в Чернігові проходив генерал-майор Олександр Володимирович фон Кноррінг – представник відомої військової династії, який до призначення заступником командира 5-ої піхотної дивізії очолював цілий ряд полків, а вдало зарекомендувавши себе в період служби в Чернігові та у роки російсько-турецької війни, у 1879 р. очолив 6-у піхотну дивізію²⁹.

На початку 1914 рр. командування Переволоченським полком прийняв Михайло Дмитрович Бонч-Бруєвич – згодом генерал-лейтенант царської і радянської армій, один з перших генералів, що перейшов на службу до більшовиків³⁰. На цей момент він уже був зрілим командиром і відомим військовим теоретиком, певний час викладав у Миколаївській академії Генерального штабу, був автором ряду наукових розвідок і навчальних посібників, разом з генералом М. І. Драгомировим підготував нове видання підручника для солдатів.

Варто також наголосити на тому, що перебування полку в межах населеного пункту неминуче сприяло зближенню із місцевим населенням. Так, проводи Вологодського полку при його переведенні на Волинь фактично перетворились на масову акцію, участь в якій взяли як представники місцевих властей, так і широкі кола громадськості³¹.

Своєрідним свідченням зближення чернігівців із дислокованими у місті військовими частинами є перелік похованих на кладовищах Чернігова офіцерів царської армії, складений М. Блакитним. Серед 103 осіб, вміщених у ньому, принаймні двоє (А. М. Бичек і М. Г. Ляшенко) були уродженцями Чернігівщини, що обрали для проходження служби саме дислоковані на малій батьківщині частини³². Сини померлих В. І. Кутового і П. О. Левицького обрали для проходження служби дислоковані на Чернігівщині 44-у артилерійську бригаду і 167-ий Острозький піхотний полк³³.

Ще ряд офіцерів після виходу у відставку обрали для проживання місто, в якому минула їхня служба. Це, зокрема, О. Л. Данилов-Домнин, Г. І. Дроздовський, вже згаданий М. Г. Ляшенко, О. О. Меліков, М. О. Шведов, М. К. Шлегель³⁴.

Як бачимо, залага Чернігова у пореформений час жила насиченим і різноманітним життям, не лише розвиваючи гарнізонну інфраструктуру та займаючись бойовою підготовкою, але й долучаючись до вивчення історії краю, виховання підростаючого покоління та інших соціально значимих завдань. Це мирне життя було перерване 16 липня 1914 р. наказом на ім'я начальника гарнізону міста про приведення усіх дислокованих у місті частин у передмобілізаційний стан, який ознаменував початок принципово нового етапу в історії міської залоги.

1. Блакитний М. Офіцери колишньої Російської Імператорської армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С. 65-75; Федорова Л. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – с.
2. Квартирное расположение // Военная энциклопедия. Под ред. К. И. Величко и др. – СПб.: Типография Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 480.
3. Ивченко Л. Л. Повседневная жизнь русского офицера эпохи 1812 года / Лидия Ивченко. – М.: Молодая гвардия, 2008. – С. 267-268.
4. Ежегодник русской армии на 1871 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1871. – С. 425; Ежегодник русской армии на 1872 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1872. – С. 386.
5. Ежегодник русской армии за 1873 и 1874 годы. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1874. – С. 521.
6. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Волынь // Разведчик. – 1896. – №273. – С.18.
7. Календарь Черниговской губернии на 1897 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1896. – С. 22.
8. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – С. 40-42.
9. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. – Чернигов: Типография Черниговского губернского правления, 1916. – С. 7.
10. Федорова Л. Вказана праця. – С. 11.
11. Стецюк В. Б. Особовий склад Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства (1911-1914 рр.) / В. Б. Стецюк, Ю. А. Козіцька // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 80-88.
12. Журнали засідань Черниговського Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества. Заседание №1. 22 мая 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – №7-8. – С. 23-24.
13. Список Г. г. членов Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества // Военно-исторический вестник. – 1913. – №4. – С. 25-27.
14. Отчет Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества за 1911 год // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4. – С. 22.
15. Журнал засідань Черниговського Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества. Заседание 29 августа 1913 года // Военно-исторический вестник. – 1913. – №3. – С. 17-18.
16. Ефимов А. Памятники Отечественной войны 1812 года в Чернигове / А. Ефимов, протоиерей // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4. – С. 57-63.
17. Заседание Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества 23 сентября 1912 года // Военно-исторический вестник. – 1913. – №4. – С. 23-24.
18. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 34.
19. Бачевский К. И. 18-й пехотный Вологодский полк в первом сражении под Плевной 7-го и 8-го июля 1877 года. – Чернигов: Губернская типография, 1884. – 28 с.
20. Заметки // Разведчик. – 1896. – №314. – С. 939.
21. Блакитний М. Вказана праця. – С. 71.
22. Цитович Г. А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Со-

ставил священник 84-го пехотного Ширванского Его Величества полка Григорий Цитович. – Пятигорск: Типо-литография А. П. Нагорнова, 1913. – С. 163.

23. Там само. – С. 163.

24. Из приказа по 167-му Острожскому полку №328. Г. Чернигов, ноября 24 дня 1901 года // Военное духовенство. – 1902. – №4. – С.102.

25. Корреспонденция «Разведчика». Чернигов // Разведчик. – 1895. – №222. – С. 1.

26. Федорин С.В. Государственная система физического воспитания в русской армии и на флоте (вторая половина XIX в. – 1914 г.). Дисс. докт. ист. наук... спец. 07.00.02 – отечественная история / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2002. – С.365, 366.

27. Корреспонденция «Разведчика». Чернигов // Разведчик. – 1913. – №1165. – С. 131.

28. Шильдер-Шульднер, Юрий Иванович // Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – Т.23. Шебанов-Шютц. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1911. – С. 287.

29. Кнорринг // Военная энциклопедия. Под ред. К. И. Величко и др. – СПб.: Типография Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 607.

30. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам! / М. Д. Бонч-Бруевич. – М.: Воен-издат, 1958. – С. 7.

31. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Волынский // Разведчик. – 1896. – №273. – С. 18.

32. Блакитний М. Вказана праця. – С. 66, 69.

33. Там само. – С.69.

34. Там само. – С. 67-69, 72.

Статья посвящена жизни черниговского гарнизона в конце XIX – начале XX вв. Дается характеристика состава гарнизона, анализируется функционирование храма военного ведомства, деятельность Черниговского подотдела Русского военно-исторического общества, роты «потешных» при 176-ом пехотном полку. Обращается внимание на известных военных деятелей, служба которых проходила в Чернигове.

Ключевые слова: Чернигов, гарнизон, 167-ый пехотный Острожский полк, 176-ый пехотный Переволоченский полк.

Article is devoted history of Chernigov garrison at the end XIX – early XX centuries. The characteristic of the garrison, analyzed the functioning of the military church, the activities of the Chernigov office of Russian military historical society, company «amusing» at the 176th infantry regiment. Attention is drawn to the famous military leaders, who took office in Chernigov.

Key words: Chernigov, garrison, 167th Ostrog infantry regiment, 176th Perevolochna infantry regiment.